

طی چند سال اخیر، در تعدادی از اظهار نظرهای داخلی و خارجی عنوان شده است که تا سال ۱۳۹۰ هجری شمسی، ایران نفتی را برای صادرات نخواهد داشت و تمام تولید نفت خام به مصرف داخلی خواهد رسید. حتی در برخی گزارشات، این پیش‌بینی برای سال ۱۳۸۶ شمسی (۲۰۰۷ میلادی) ذکر شده است.^۱

این تحقیق بر آن است تا این موضوع را به طور اجمال مورد بررسی قرار دهد. روش کار بر این است که با مروری گذرا بر بخش انرژی ایران طی ۲۰ سال گذشته و با تأکید بر روند مصرف داخلی فرآورده‌های نفتی، یک تصویر روشن از این بخش اقتصاد ایران ارائه شود. با تبیین عناوین نارسایها در این بخش، قسمت بعدی نوشتار، به ذکر سیاست‌های ایران در بخش انرژی، طی ربع اول قرن بیست و یکم می‌پردازد.

با تکیه بر مؤلفه‌های مذکور در بخش سیاست‌گذاری انرژی، در ادامه بحث، الگوی رفتار منطقی مورد انتظار برای سیاست‌های نفتی جمهوری اسلامی ایران در بخش صادرات تبیین می‌شود. تعیین مؤلفه‌های سیاست‌های نفتی جمهوری اسلامی ایران بر این پایه استوار خواهد بود که روند مصرف فرآورده‌های نفتی در آینده، راهی غیر از آنچه که در بدبینانه‌ترین وضعیت پیش‌بینی می‌شود را می‌تواند طی کند. در خاتمه اشاره می‌شود که با جدی گرفتن برنامه‌ریزی و مدیریت انرژی در کشور، این ظرفیت وجود دارد که در سال ۲۰۱۰ حد مصرف داخلی فرآورده تا نیمی از تولید روزانه نفت خام باشد.

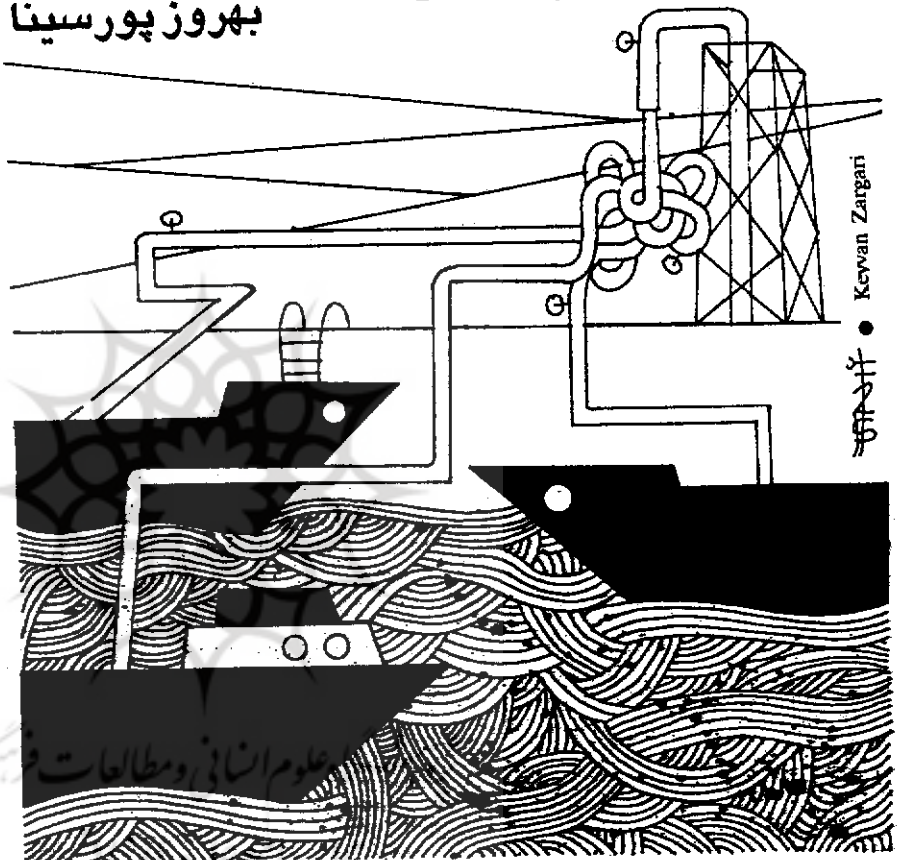
با پذیرش این موضوع، بررسی پیامدهای قطع درآمدهای نفتی ایران در بخش سیاست خارجی که از طرف برخی کارشناسان غربی مطرح می‌شود، موضوعاً متفی است.

بخش انرژی ایران در تعامل با تحولات نوین منطقه‌ای

به دنبال فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، اهمیت ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک ایران در منطقه و جهان بیش از پیش تقویت شده است. پیامدهای ژئواستراتژیک تجزیه اتحاد شوروی و تقسیم آن به چند جمهوری مستقل به موازات تحولات استراتژیک در ارتقاء سطح روابط جمهوری اسلامی ایران با کشورهای مسلمان عرب در سواحل خلیج فارس و دریای

قرن بیست و یکم: مؤلفه‌های سیاست‌گذاری انرژی جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس (قسمت اول)

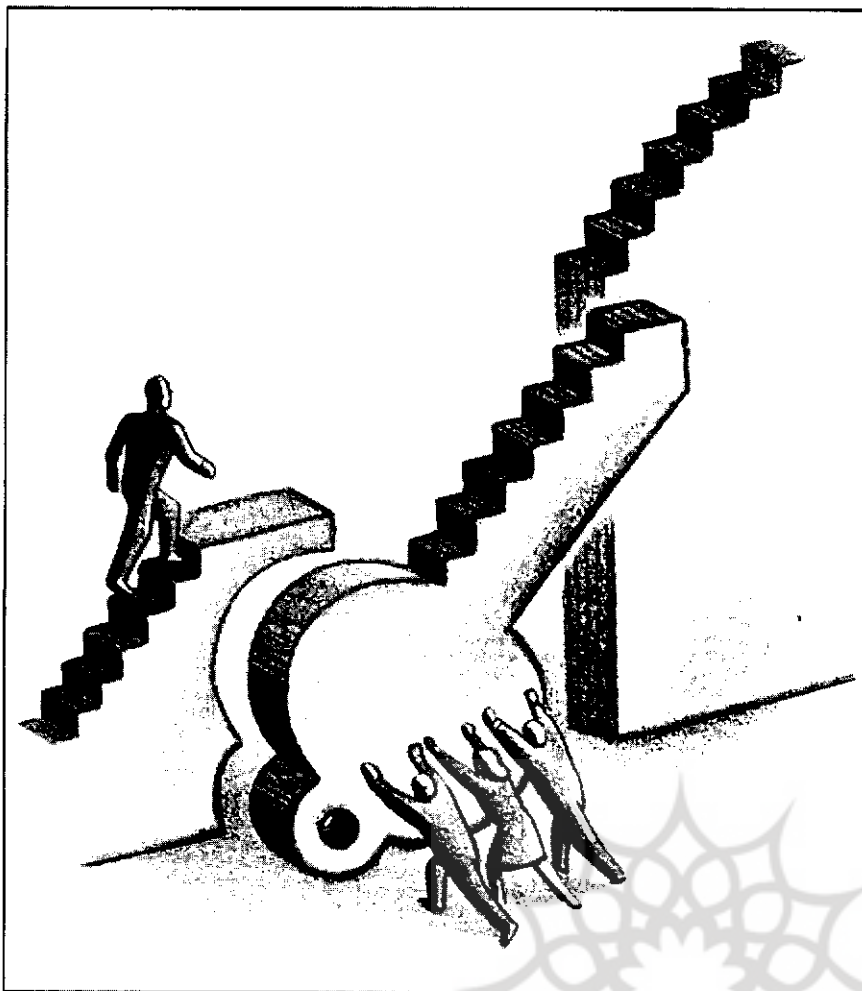
بهر روز پورسینا

پیشگفتار

در جغرافیای سیاسی انرژی، کشور ایران از موقعیت ممتازی برخوردار است. ایران به دلیل ویژگیهای برجسته و بعضاً منحصر به فرد، چه به لحاظ تمدن و چه از نظر موقعیت جغرافیایی و برخورداری از امکانات گسترده، همواره مورد توجه جهانیان بوده است و جمع شدن ویژگیهای مزبور در این کشور باعث شده است تا سایر کشورها با دقت نظر به برنامه‌ها و سیاست‌های آن توجه داشته باشند. این نوشتار در صدد است با نگاهی اجمالی به برخی رهیافتهای جمهوری اسلامی ایران در بخش انرژی، به تحلیل مؤلفه‌های سیاست‌گذاری آن با تأکید بر بخش نفت در منطقه خلیج فارس طی قرن آتی بپردازد.

پای نهادن به عصری نوین، می‌تواند موجد یا مقلعه‌ای بر بسیاری از تحولات باشد. در این راستا و در قرن آینده، نگرانی به بخش انرژی به شکل اساسی از آنچه در قرن بیستم بوده است، متفاوت خواهد بود. روند قابل انتظار رشد مداوم تقاضای جهانی نفت و بهره‌برداری از نسیمه دوم ذخایر نهایی نفت که در محتمل‌ترین حالت، تحقق آن در سالهای اولیه قرن بیست و یکم پیش‌بینی می‌شود، از جمله عوامل بنیادین در ایجاد تحول نگرش به انرژی، به خصوص مهمترین حامل انرژی یعنی نفت در هزاره سوم خواهد بود.

عمان، موجد ترتیبات نوین منطقه‌ای و توسعه ظرفیتها در مناسبات سیاسی - اقتصادی دولتها در آسیا به ویژه حوزه خلیج فارس، دریای عمان همچنین منطقه خزر شده است.

علاوه بر این با پایان دوران جنگ سرد، ارتقاء روابط متقابل دولتهای بزرگ در آسیا، ناظران سیاسی را در سطح بین‌الملل به شگفتی وا داشته است؛ تحکیم روابط دوستانه میان روسیه - ایران، هند - ایران، قزاقستان - ایران، ژاپن - چین، روسیه - چین، چین - پاکستان، چین و پاکستان با قزاقستان - قرقیزستان از این دست می‌باشند.

به این ترتیب به خوبی می‌توان دریافت که پیامد مجموعه این تحولات تا چه حد چهره ژئوپلیتیک انرژی را در سطح بین‌الملل دستخوش تغییرات گسترده کرده است.

حال این سوال مطرح می‌شود با توجه به این که جمهوری اسلامی ایران در مرکز تحولات نوین ژئوپلیتیک انرژی قرار گرفته است در تعامل با آن، چه رهیافتها و راهبردهایی را ایران می‌تواند داشته باشد. برای بررسی و تحلیل این موضوع، لازم است تا نگاهی اجمالی به برخی شاخص‌ها در بخش انرژی ایران داشته باشیم. در جدول (۱)، اطلاعات و آمار مورد نظر منعکس شده است. همانطور که ملاحظه می‌شود، با آنکه تولید ناخالص داخلی سرانه به قیمت‌های ثابت به دلیل خسارتهای گسترده ناشی از جنگ

جدول ۱. ایران: روند رشد جمعیت، GDP واقعی و شاخصهای اصلی در بخش انرژی

(قیمتهای واقعی به سال پایه ۱۳۶۱)

شرح / سال	*۱۳۵۶	۱۳۶۴	۱۳۶۷	۱۳۷۲	۱۳۷۶	**۱۳۷۷
جمعیت کل کشور (هزار نفر)	۳۵۰۲۵/۲	۴۷۵۴۱/۴	۵۱۳۲۱/۹	۵۷۶۷۲/۳	۶۱۱۴۰	۶۲۰۰۰
تولید ناخالص داخلی به قیمت‌های ثابت (میلیارد ریال)	۱۱۱۸۳/۸	۱۱۶۰۷/۴	۹۲۳۴/۳	۱۳۳۷۰	۱۶۶۱۸	۱۶۹۰۰
سرانه تولید ناخالص داخلی (هزار ریال)	۳۱۹/۳	۲۴۴/۲	۱۷۹/۹	۲۳۱/۸	۲۷۱/۸	۲۷۲/۵
عرضه سرانه انرژی اولیه (بشکه معادل نفت خام)	۷/۱۵	۸/۲۶	۷/۸۴	۱۱/۵۷	۱۳/۳۵	n.a
مصرف نهایی سرانه انرژی (بشکه معادل نفت خام)	۵/۹۱	۶/۸۳	۶/۴۶	۹/۰۷	۱۰/۳	n.a
صادرات نفت خام و فرآورده (میلیون بشکه معادل نفت خام)	۱۸۶۶/۲	۶۵۲/۳	۶۸۲/۵	۱۰۵۵/۹	۸۶۲/۶	۸۷۷/۸

* 21 March 1977-20 March 1978

** 21 March 1998-20 March 1999

۱- ارقام در سال ۱۳۷۷، برآورد مقدماتی است.

۲- ارقام تولید ناخالص در سالهای ۱۳۷۶ و ۱۳۷۷ به قیمت‌های جاری به ترتیب ۲۸۰۳۸۶ و ۳۳۲۸۴۰ میلیارد ریال بوده است.

۳- اطلاعات جداول ۱، ۲ و ۳ با استفاده از ترازنامه انرژی وزارت نیرو و اطلاعات و آمار بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تهیه شده است.

تحمیلی ۸ ساله علیه جمهوری اسلامی ایران و افت درآمدهای اسمی و واقعی از محل صادرات نفت خام و فرآورده‌های کاهش یافته اما طی دو دهه از سال ۱۳۵۶ تا سال ۱۳۷۶، میزان سرانه عرضه انرژی اولیه و مصرف نهایی انرژی تا سال ۱۳۷۶ بیش از ۴۰ درصد افزایش یافته است.

در ارزیابی علل این پدیده در اقتصاد ایران، صرفاً به ذکر عناوین اکتفا می‌شود که عبارتند از:

۱- علی‌رغم کاهش قابل توجه در تولید نفت خام، به دلیل رشد سریع در عرضه گاز طبیعی در زیر بخشهای مختلف اقتصاد ملی همچنین توسعه بهره‌برداری از انرژی الکتریسته با تاکید بر برنامه‌های توسعه اقتصاد ملی و گسترش رفاه عمومی، سرانه عرضه انرژی اولیه از رشد زیادی برخوردار شده است.

۲- پس از استقرار جمهوری اسلامی در ایران، الگوی نامطلوب مصرف انرژی در بخش فرآورده‌های نفتی که از برنامه‌های توسعه اقتصادی رژیم قبل بر کشور تحمیل شده بود متأسفانه ادامه می‌یابد، اگر چه از شدت آن تا حد قابل ملاحظه‌ای کاسته می‌شود (جدول ۲). لازم به ذکر است که سهم مصرف فرآورده‌های نفتی در کل مصرف نهایی انرژی، از ۷۷/۲۴ درصد در سال ۱۳۵۴ به ۶۲/۱۴ درصد در سال ۱۳۷۶ کاهش یافته است.

۳- روند تلفات و خود مصرفی بخش انرژی ایران همواره از رقمهای مطلوب و متوسط جهانی فاصله زیادی داشته و در یک دهه گذشته در طول دوران بازسازی کشور از سال ۱۳۶۷ (۱۹۸۸)، به شکل غیرمنطقی تشدید شده است (جدول ۳).

۴- دسترسی گسترده به انواع حاملهای انرژی به خصوص در بخش هیدروکربوری، نازل بودن قیمت انواع حاملهای انرژی، فرسودگی بخشی از ماشین‌آلات، تاکید بر بسازسازی و توسعه سریع کشور در دوران سازندگی و عوامل دیگری از این دست باعث شده است که راندمان نامطلوب و عدم کارایی در مصرف انرژی طی سه دهه گذشته در ایران به شکل بارزی استمرار یابد. در این ارتباط گفتنی است که بانک جهانی طی گزارشی از وضعیت بخش انرژی ایران که در سال ۱۹۹۴ انتشار یافت متذکر شده است که پتانسیل بهینه‌سازی مصرف انرژی فقط در بخش صنایع ایران ۱۸-۲۰ درصد است.^۲ برخی مطالعات داخلی نیز نشان می‌دهد که با حفظ سطح کارایی و رفاه فعلی، امکان صرفه‌جویی انرژی در داخل کشور با یک مدیریت پیشرفته مصرف انرژی و با حداقل سرمایه‌گذاری‌های لازم در این خصوص، تا ۳۰ درصد می‌باشد.

۵- تفاوت فاحش قیمت انواع سوختهای نسیلی با کشورهای همجوار، حتی کشورهای عرب ساحلی حوزه خلیج فارس موجب شده است که طی یک دهه ارقام قابل توجهی از آن گروه سوختهای نسیلی قابل نقل و انتقال آسان توسط افراد سودجو به خارج از کشور قاچاق شود. به طور مثال در دو استان کمتر توسعه یافته ایران در بخش شمال‌غربی و جنوب‌شرقی، با آن که متوسط رشد مصرف

جدول ۲. رشد سالانه مصرف نهایی حاملهای انرژی در ایران

شرح / سال	۱۳۵۴*	۱۳۵۵	۱۳۵۶	۱۳۶۱	۱۳۶۷	۱۳۷۲	۱۳۷۴	۱۳۷۵	۱۳۷۶**
فراورده‌های نفتی	۱۷/۶۹	۱۸/۶۱	۱۹/۵۷	۸/۹	۰/۶۱	۶/۳۴	-۵/۷۲	۵/۷۶	۵/۷
گاز طبیعی	۵/۶۳	۱۱/۳۳	۲/۴	۳۸/۳۶	۳/۳۴	۴/۱۴	۱۶/۱۳	۱۴/۴۹	۴/۲۵
سوختهای جامد	۴۸/۷۵	-۰/۸۴	۱/۶۹	۲۱/۵۷	۳/۱۶	۰/۴۳	-۳/۲۲	-۸/۱۷	۱۰/۵۴
برق	۱۱/۱۱	۱۰	۱۱/۳۶	۱۶/۹۴	۳/۵۹	۱۰/۸۲	۳/۴۵	۵/۵۳	۳/۴۹
کل مصرف نهایی انرژی	۱۷/۹۲	۱۵/۹۴	۱۶/۳۷	۱۲/۱۵	۱/۱۶	۶/۰۵	۰/۱۸	۷/۸۸	۵/۱۹

* 21 March 1975-20 March 1976 ** 21 March 1997-20 March 1998

جدول ۳. نسبت بخش تبدیلات به عرضه کل انرژی اولیه در ایران

شرح / سال	۱۳۵۴	۱۳۵۵	۱۳۵۶	۱۳۶۱	۱۳۶۷	۱۳۷۲	۱۳۷۴	۱۳۷۵	۱۳۷۶
تلفات تبدیل	۷/۸۶	۷/۶	۷/۹۵	۱۱/۸۲	۱۴/۱۲	۱۴/۵۲	۱۵/۸۶	۱۵/۴۷	۱۴/۸۸
کل مصرف در بخش انرژی	۱۹/۶۱	۱۸/۵۹	۱۷/۳۷	۱۶/۷۷	۱۷/۶۱	۲۱/۶۲	۲۳/۹۲	۲۲/۲	۲۲/۸۶

جدول ۴. مقایسه مصرف چهار فرآورده اصلی نفت در نیمه‌های اول سالهای ۷۷ و ۷۸

(میلیون لیتر در روز)

ماه / فرآورده	بنزین موتور		نفت سفید		نفت گاز		نفت کوره	
	سال ۷۷	سال ۷۸	۷۷	۷۸	۷۷	۷۸	۷۷	۷۸
فروردین	۳۵/۹	۳۶/۹	۱۹/۸	۱۲/۹	۵۴/۴	۴۷/۲	۳۴/۸	۲۴/۵
اردیبهشت	۳۵/۸	۳۶/۵	۱۴/۷	۱۱/۳	۵۸/۸	۵۴/۸	۲۹/۷	۲۵/۸
خرداد	۳۵/۷	۳۷/۸	۱۵/۲	۱۱/۹	۵۷/۱	۵۵/۴	۲۹/۶	۲۵/۶
تیر	۳۷/۵	۳۹/۶	۱۶/۲	۱۳/۸	۵۷/۱	۵۸/۳	۳۷/۹	۲۸/۵
مرداد*	۳۹/۲	۴۰/۳	۱۸/۶	۱۷/۹	۶۲/۳	۵۶/۹	۳۷/۲	۲۷/۸
شهریور*	۴۰/۳	۴۱/۸	۲۷	۲۳/۳	۶۴/۱	۶۰/۵	۳۶/۲	۲۷/۶

* آمار مصرف در ماههای مرداد و شهریور ۱۳۷۸، مقدماتی است.

جدول ۵. روند مصرف انرژیهای اولیه در جهان

(mtoe)

سال	نفت	گاز	زغال سنگ	هستای	برق آبی	کل	افزایش
۱۹۵۵	۸۰۰	۲۸۰	۱۳۳۰	-	۴۰	۲۴۵۰	-
۱۹۶۵	۱۶۱۰	۶۶۰	۱۶۰۰	۵	۷۵	۳۹۵۰	+۱۵۰۰
۱۹۷۵	۲۸۵۰	۱۱۲۰	۱۸۵۰	۸۰	۱۴۰	۵۹۰۰	+۱۹۵۰
۱۹۸۵	۲۸۰۰	۱۵۰۰	۲۱۰۰	۳۷۵	۱۷۵	۶۹۵۰	+۱۰۵۰
۱۹۹۵	۳۲۳۰	۱۹۰۰	۲۲۰۰	۶۰۰	۲۲۰	۸۱۵۰	+۱۲۰۰
۲۰۰۵	۳۹۰۰	۲۴۰۰	۲۳۵۰	۷۰۰	۲۵۰	۹۶۰۰	+۱۴۵۰
۲۰۱۵	۴۷۰۰	۳۰۵۰	۲۵۰۰	۸۰۰	۳۰۰	۱۱۳۵۰	+۱۷۵۰
۲۰۲۰	۵۱۵۰	۳۴۵۰	۲۶۲۵	۸۵۰	۳۲۵	۱۲۴۰۰	-
میزان رشد از ۱۹۹۵ تا ۲۰۲۰	%۶۰	%۸۰	%۲۰	%۴۰	%۵۰	%۵۰	-

انرژیهای اولیه در جهان می‌شود جنگلی بر این نکته تاکید دارند که درصد رشد مصرف گاز در ربع قرن (۱۹۹۵-۲۰۲۰) در مقایسه با سایر حاملهای انرژی در رتبه نخست قرار می‌گیرد. در عین حال این پیش‌بینی‌ها عمدتاً مصرف رشد نفت را در این مجموعه پس از گاز و در ردیف دوم قرار می‌دهند. یکی از این پیش‌بینی‌ها در جدول (۵) منعکس شده است.^۳

در یک ارزیابی کارشناسی از مؤلفه‌های مورد تاکید سیاست‌گذاران در بخش انرژی ایران در هزاره سوم، محورهای ذیل را می‌توان برشمرد:

۱- تنوع بخشیدن به منابع انرژی به دلیل وجود ظرفیتهای گسترده در استفاده از منابع انرژی خورشیدی، زمین گرمایی و بادی همچنین منابع زغالسنگ در ایران، مطالعات و طرحهای زیادی در حال حاضر در دست اجراست

در سال ۱۳۷۵ حدود ۵/۷۶ درصد بوده است، این رقم برای سال ۱۳۷۴، به میزان ۵/۷۲- محاسبه شده است. این پدیده مجدداً در آمار مصرف ۳ فرآورده اصلی در نیمه اول سال ۱۳۷۸ تکرار شده است که برای اقتصاددانان و برنامه‌ریزان که در صدد تخمین نرخ رشد مصرف فرآورده‌های نفتی تا سال ۱۴۰۰ می‌باشند حاوی نکات مهم و قابل توجهی است

هزاره سوم مؤلفه‌های سیاست‌گذاری ایران در بخش انرژی

در بررسی و ارزیابی سیاست‌گذاریهای ایران در بخش انرژی با توجه به تصویری که از وضعیت بخش در اقتصادی ملی ایران ارائه شد، به ذکر مؤلفه‌های آن بسنده می‌شود. در پیش‌بینی‌هایی که برای دهه‌های اول هزاره سوم میلادی پیرامون ترکیب مصرف

بنزین در شش سال اخیر نزدیک به ۶ درصد در هر سال بوده اما این رقم در دو استان مرزی مذکور ۱۳ و ۱۱ درصد بوده است. حتی در قیاس با دوره ۲۰ ساله اخیر که متوسط رشد مصرف بنزین در کشور ۵/۸ درصد در هر سال می‌باشد، این رقم برای استانهای مذکور به ترتیب ۸/۳ و ۱۰ درصد محاسبه شده است. ۶- باید توجه داشت که اگر چه رشد مصرف انرژی در کشور، طی دو دهه گذشته به شکل نامطلوبی ادامه داشته است اما در روند تاریخی آمار مصرف انرژی به خصوص در بخش فرآورده‌های نفتی که بیشترین دغدغه را برای برنامه‌ریزان کشور در برداشته است، مواردی وجود دارد که نشان می‌دهد رشد نامطلوب مصرف انرژی بیش از آنکه ناشی از عوامل درون‌زا و ساختاری باشد، منبعت از متغیرهای غیرساختاری در اقتصاد ملی است. به عنوان مثال رشد سالانه مصرف انرژی در حالی که در سال ۱۳۷۲ بالغ بر ۶/۳۴ درصد و

ادامه دارد